

האם ילד יתום מתחיל להניח תפילין בגיל 12?

הרב ד"ר חיים סיימונס

ת.ד. 1775

קרית ארבע 9010000

טל: 02-9961252

chaimsimons@gmail.com

מרחשון תשע"ח

הגמרא¹ נותנת סימנים מאיזה גיל ראוי לחנך את הקטן לקיים מצוות שונות. בקשר לתפילין כתוב: "קטן היודע לשמור תפילין אביו לוקח לו תפילין".² השו"ע מפרט: "שלא יישן ושלא יפיח בהם ושלא ליכנס בהן לבית הכסא".³ מאחר והיום נוהגים להניח תפילין רק בזמן תפילת שחרית,⁴ החשש של שינה או כניסה לבית הכסא עם תפילין הוא לא שכית. אולם לא כך עם הפחה. החוקרים הגיעו למסקנה שכל אדם מפיע בין 8 ל-20 פעמים ביום,⁵ ולכן יש חשש שאדם יפיח בזמן שהוא לובש תפילין. משום כך פסקו שצריכים זהירות רבה בנושא זה, עד כדי כך שמי שלא יכול לשמור עצמו מהפחה לא יתפלל את תפילת העמידה, אלא רק יגיד קריאת שמע של שחרית עם ברכותיה, "אך בלא תפילין".⁶ המסקנה: היות ואנו חוששים שהקטן יפיח בזמן שהוא מעוטר בתפילין, אנחנו קובעים שהוא יתחיל להניח תפילין קרוב לגיל בר מצווה, או אפילו בו ביום שהגיע לגיל מצוות. שלא במצוות אחרות כמו למשל: ציצית, לולב וסוכה שבהן הקטן מתחיל לקיים בגיל הרבה יותר צעיר מגיל הבר מצווה.

למעשה ישנן דעות שונות ביחס לשאלה מתי יתחיל הילד להניח תפילין בטרם הגיעו לגיל המצוות. הרב עובדיה יוסף קבע לספרדים שנה או שנתיים,⁷ אולם בפועל הספרדים לא מקדימים כל כך.⁸ הב"ח כותב על שנה אחת.⁹ הפוסקים האשכנזים כתבו להקדים בשניים או שלושה חדשים¹⁰ או אפילו חודש אחד.¹¹ דעת העיטור¹² (וגם הרמ"א¹³ מביא דעתו) היא שהילד יניח רק ביום הגיעו לגיל בר מצווה, והחסידיים הולכים על פי דעה זו.¹⁴

¹ סוכה מב. ערכין ב.

² שם

³ שו"ע או"ח סי' לז סעי' ג ורמ"א

⁴ שו"ע או"ח סי' לז סעי' ב

⁵ e.g. Michael D. Levitt et al, "Evaluation of an extremely flatulent patient: Case report and proposed diagnostic and therapeutic approach", American Journal of Gastroenterology (1998) vol.93 pp.2276-2281

⁶ שו"ע או"ח סי' לח סעי' ב'; מ"ב סי' לח סעי' ק"ז

⁷ הרב יצחק יוסף, קיצור שלחן ערוך ילקוט יוסף, (מכון "חזון עובדיה, ירושלים, תשנ"ז) סי' לז חינוך קטן במצות תפילין סעי' א'

⁸ מידע מהרב יצחק רודריג, קרית ארבע חברון

⁹ ב"ח, טור או"ח סי' ל"ז ד"ה קטן

¹⁰ מ"ב שו"ע או"ח סי' לז סעי' ק"ב

¹¹ ערוך השלחן או"ח סי' לז סעי' ד'

¹² הרב יצחק בן אבא מארי, ספר העיטור, (ווילנא תרל"ד), שער ראשון, הלכות תפילין עמ' ס"א צד ב'

¹³ שו"ע או"ח סי' לז סעי' ג' הגה (רמ"א)

¹⁴ הרב יקותיאל יהודה רוזנברגר, שאלות ותשובות תורת יקותיאל, על שו"ע אורח חיים, (ירושלים, תש"מ), סי' ס"ו, עמ' ק"ט.

אולם הגמרא וגם הפוסקים מתקופת הראשונים, לא מבדילים בגיל שבו מתחילים ילדים להניח תפילין בין כשההורים בחיים לבין ר"ל שהם ילדים יתומים. רק בתקופת האחרונים יש דעות שילד יתום יתחיל להניח תפילין בגיל יותר צעיר, למשל בגיל 12.

התקופה בה התחיל המנהג הזה לא ידועה. המקור הראשון שנמצא ע"י הרב שלמה קלוגר הוא מלפני כמאה ושישים שנה. הוא כתב על כך ב"ספר סת"ם" שיצא לאור בשנת תרט"ז (1856) בלמברג. אחד מהשו"תים בספרו הוא בנושא ילד יתום שלא ידוע אם הוא בן-12 או בן-13. שם הוא כתב: "העולם אומרים שיתום יניח קודם זה [גיל בר מצווה]"¹⁵ כמו-כן בספר שנכתב ע"י מיכאל הילטון בשם "בר-מצווה - היסטוריה" כתוב: "באמצע המאה ה-18 רשום מנהג בלבוב [למברג] שיתום מתחיל להניח תפילין מגיל שנים עשרה."¹⁶

לא רק בלמברג אלא גם במקומות אחרים בעולם זה היה המנהג למעשה. בספר "מטעמים החדש" שנכתב ע"י הרב יצחק בר"מ ליפיעץ משעדליץ ויצא לאור בשנת תרס"ד (1904) כתוב: "היתום מתחיל להניח תפילין שנה קודם שנעשה י"ג שנים. כן הוא המנהג אצל הספרדים בירושלים".¹⁷ ישנם מספר מקורות שמתארים הנחת תפילין ע"י יתום בגיל 12 במילים כמו "מנהג נפוץ בהרבה מקומות."¹⁸

נשאלות מספר שאלות בנושא זה:

- על פי איזה מקור יש לקבוע לילד יתום להניח תפילין בגיל פחות מבר מצווה?
- בענין זה, האם יש הבדל בין ילד יתום משני ההורים או אם רק מהאב או רק מהאם?
- מהן הסיבות המצריכות להקדים התחלת הנחת תפילין ליתום?
- באיזה גיל מתחיל היתום להניח תפילין?

¹⁵ הרב שלמה קלוגר, ספר סת"ם, חלק שני (למברג, תרט"ז) הלכות תפילין, סי' לו תשובה ל' עמ' נה צד ב'

¹⁶ Michael Hilton, Bar Mitzvah a History (University of Nebraska, 2014), p.138

¹⁷ הרב יצחק בר"מ ליפיעץ, ספר מטעמים החדש, (ווארשא, תרס"ד), תפילין, עמ' מ"ו

¹⁸ למשל: הרב צבי יחזקאל מיכלזאהן, פינות הבית, (פיעטרקוב, תרפ"ה), סי' פ"ה עמ' צ"ה; הרב שמחה ב"צ א. רבינוביץ, פסקי תשובות, (ירושלים, תשס"ז) סי' ל"ז הלכות תפילין עמ' שמ"ט;

Aishdas Society forum, volume 35, number 65, 23 May 2017, Message 8 from Zev Sero, (Internet): Mark Oppenheimer, Thirteen and a Day, (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2005)

בתלמוד בבלי ובתלמוד ירושלמי לא קיים מקור ישיר המציין גיל שונה בין ילד שהוריו בחיים ובין ילד יתום בנוגע להתחלת הזמן של הנחת תפילין. אולם יש פוסקים האומרים שיש סמך לדבר במסכת גיטין בקשר לאפוטרופוס ליתום.¹⁹ שם כתוב שאפוטרופוס קונה כל מיני תשמישי קדושה ותשמישי מצווה, כולל תפילין ליתום. לפי ההלכה, מיד כשהיתום מגיע לגיל בר מצווה, האפוטרופוס מפסיק לפעול בשבילו ומעביר לבעלותו את כל רכושו.²⁰ זאת אומרת, אפוטרופוס קונה תפילין בזמן שהילד היתום עדיין קטן, ויוצא מזה שהיתום מתחיל להניח תפילין לפני גיל בר מצווה. (ה"פני משה" על הירושלמי במסכת תרומות מאשר ש"מתני' דגיטין ביתום קטן מיירי"²¹). אולם יש שדוחים המסקנה הזו וכותבים שאי אפשר לחכות ליום שבו הילד מגיע לגיל מצוות ורק אז, כחתן הבר מצווה, הוא קונה את התפילין שלו בעצמו. מההיבט המעשי צריכים לקנות את התפילין לפני היום הזה, ורק האפוטרופוס יכול לעשות זאת מפני שהיתום הוא עדיין קטן.²²

בנוסף ללימוד מהגמרא הנ"ל בגיטין, יש מספר פוסקים שמציעים סיבות שונות למנהג זה. ורבים מציינים שבהנחת התפילין המוקדמת תהיה זכות לאביו ולאמו שאינם בחיים.²³

אולם יש הדוחים סיבה זו, ביניהם הרבי השביעי מלובביץ, הרב מנחם שניאורסון. הוא כותב: "צע"ק מה זכות בזה שעושה דבר שאינו שייך לזה, ואפילו לא משום חינוך, משא"כ בקדיש, ועוד דבקדיש בני חיובי עונים אמן וכו' ושומעים איך שמצדיק הדין וכו', וי"ל בדוחק."²⁴

¹⁹ גיטין נב. ; שו"ע חו"מ סי' רצ סעי' טו

²⁰ רמב"ם הלכות נחלות פרק יא הלכה ה' ; שו"ע חו"מ סי' רצ סעי' טז

²¹ ירושלמי מסכת תרומות פרק א הלכה א

²² הרב גבריאל ציננער, נטעי גבריאל, הלכות והליכות בר מצווה, (ירושלים, אייר תשס"ב), פרק לג עמ' רכו

²³ למשל: פינות הבית, שם ; תורת יקותיאל, שם, עמ' קח ; הרב יעקב יוסף מכונה זידא שפירא, עצמות יוסף על הלכות טריפות העצמות, (הוסיאטין, תרס"ה), חידושי הלכות הלכה יג עמ' 134 ; הרב גרשון שטערן, ילקוט הגרשוני, חלק ראשון על שו"ע או"ח (מונקאטש, תרס"א-תרס"ד), סי' לו עמ' י' ; הרב אברהם יצחק שפרלינג, ספר טעמי המנהגים ומקורי הדינים, (הוצאת "אשכול" ירושלים, תאריך לא ידוע) ; קיצור שלחן ערוך ילקוט יוסף, שם

²⁴ הרבי מלובביץ, הרב מנחם שניאורסון, אגרות קודש כרך ג' מכתב תקג מתאריך טו בתמוז תש"ט

סיבה אחרת להנהגה זו היא מפני שליתום אין אב להדריך אותו בתפילין, וצריך הדרכה מאיש או מאנשים אחרים, כלומר שזה תלוי באנשים זרים, לכן מקדימים את זמן התחלת הנחת תפילין.²⁵

אולם הרב הלל פוסק דוחה את הסיבה וכותב: "ולדידי נראה שהטעם קלוש מאוד. ואדרבה כיון שאין מי שישגיח עליו אין למסור לידו התפילין לפני זמנו ... יתום לפני זמנו אין עליו שום חיוב."²⁶ כמו כן הרבי מלובביץ לא מקבל סיבה זו וכותב: "ולכאורה אין זה לימוד קשה כלל, שצריך בזה השתדלות יתירה."²⁷

נשאלת השאלה אם קיים הבדל אם היתום הוא מהאב או מהאם. התשובה היא שיש חיוב דווקא על האב (ולא האם) לחנך את בנו לקיום המצוות.²⁸ לכן לפני שהגיע הבן לגיל מצוות, האב מלמד אותו "לכוון כראוי ועומד על גביו ומזהירו מהפחה ואם יפיח יקח ממנו התפילין."²⁹ אולם מה קורה אם האב כבר נפטר? בלשון המהרי"ח: "כיון שאין לו מי ללמדו רק אנשים אחרים מלמדים אותו, היום איש זה ולמחר איש אחר, לכך המנהג להתחיל זמן רב קודם ובעוד זמן זה גם על ידי אנשים אחרים ילמוד הדינים כראוי."³⁰ אולם אפשר גם לטעון טענה הפוכה - האב יכול להשגיח יותר מאיש אחר שהילד לא יפיח בתפילין.³¹ יוצא מזה שעדיף שהילד היתום יניח תפילין יותר קרוב לגיל בר מצווה מילד בחיי אביו.

ניתן ללמוד מכך שאם רק האם נפטרה, הילד יתחיל להניח תפילין כמו ילד עם שני הורים, מפני שהאם לא חייבת לחנך את בנה במצוות תפילין.³² מאידך, לפי הרב שמואל פנחס גלברד שכותב שההקדמה לגיל 12 שנה הוא "כדי לזכות את אביו או את אמו בעולם הבא."³³ (הדגשת המתבר), דהיינו, אין הבדל מי מההורים נפטר.

²⁵ הרב הלל פוסק, הלל אומר, (הוצאת בר-יודא תל-אביב, תשט"ז), שו"ת יח עמי י'; הרב ישראל חיים פרידמאן, לקוטי מהרי"ח, חלק ראשון (דפוס של מאיר ליב הירש סאטמאר רומעניען, תרצ"ב), סדר מצות תפילין עמי כו צד ב'

²⁶ הלל אומר, שם

²⁷ מכתב מהרבי מלובביץ, שם

²⁸ עצמות יוסף, שם

²⁹ תורת יקותיאל, שם, עמי קט

³⁰ לקוטי מהרי"ח, שם

³¹ הלל אומר, שם; תורת יקותיאל, שם

³² עצמות יוסף, שם

³³ הרב שמואל פנחס גלברד, אוצר טעמי המנהגים, (פתח תקוה, תשנ"ו), שער ג' תפילין עמי מז

יש דעות שונות בין הפוסקים כמה זמן לפני הגיעו לגיל מצוות (אם בכלל) יתחיל ילד יתום להניח תפילין? לעיל מופיע המנהג של שנה שלמה. אע"פ שמנהג זה נפוץ במספר מקומות, רבים הפוסקים שדוחים אותו מסיבות שונות.

אחת הסיבות היא שהילד יפיח בזמן שיש תפילין עליו, דהיינו לא ישמור על קדושת התפילין. על כך כותב הרב נתן געשטעטנר בספרו "להורות נתן" בענין הקדמה ארוכה של שנה, "דאיכא למיחש טפי שלא ינהוג קדושה בתפילין, אבל להקדים רק חודש ימים ... ודאי שאין שום קפידא לכולי עלמא."³⁴

יש הסוברים שהתחלת הנחת תפילין הוא דווקא ביום בו הילד מגיע לגיל בר מצווה. הרב שלום רוקח (השר שלום, הרבי הראשון מבעלזא) כותב: "נהוג בבניי וכן לשואלי להתחיל במכוון דווקא ביום שנולד ונכנס לשנה י"ד, בלי חילוק בין מי שיש לו אב ואם ובין יתום, ואמר כי לא ידע שום שורש מה שאומרים לחלק בין יתום לאחר."³⁵ הוא מסביר סברתו: "דטוב יותר שהתעוררות בחיבה יתירה שיש לו בהתחלת המצווה שיהיה בזמן החיוב מן התורה."³⁶

יש מספר פוסקים שדוחין על הסף ההבדל בתאריך התחלת הנחת תפילין בין ילד עם הורים ובין ילד יתום, בטענה שאין רמז או יסוד למנהג זה.³⁷ ה"ערוך השלחן" כותב בחריפות נגד המנהג הזה. "ודע דמורגל בפי ההמון שיתום יתחיל בשנה קודם להניח תפילין ולא ידעתי שום טעם לזה ולא נכון לנהוג כן."³⁸

לסיכום: הדעות השונות בקשר לגיל התחלת הנחת תפילין לילד יתום ר"ל, מצריכות

לשאל שאלת חכם בנושא.

³⁴ הרב נתן געשטעטנר, שאלות ותשובות להורות נתן, חלק שני. (בני ברק, תשל"ז). חלק או"ח סי' ט' עמ' טו; ספר סת"ם, שם

³⁵ הרב דוב בעריש רפאפורט, דרך המלך, (מכון "שם עולם" בני ברק, תשס"ג), עמ' כט

³⁶ הרב יחיאל מיכל היבניר, הדרת קודש, (דפוס "קאהן עט קליין", מונקאטש, תר"ס), סעי' טו עמ' יג

³⁷ הלל אומר, שם, עמ' יא; ספר סת"ם, שם; עצמות יוסף, שם

³⁸ ערוך השלחן, או"ח סי' לז סע' ד'

האם ילד יתום מגיע לגיל בר מצווה בגיל 12 ?

כתוב במסכת אבות "בן שלש עשרה למצוות",³⁹ והגיל 13 לבר מצווה מוזכר פעמים רבות בספרי הפוסקים, והם לא מבדילים בין ילד עם שני הורים ובין ילד יתום. לעומת זאת מוזכר במספר מקומות שילדים יתומים חגגו את הבר מצווה שלהם שנה יותר מוקדם, דהיינו בזמן שהם הגיעו לגיל 12.

להלן מספר עדויות:

(א) בשנת תשע"א בפורום של "איגוד אשדת" יואל ס' סלומון סיפר על "מנהג מוזהר לבר מצווה בעיר סליש" (נמצאת היום בדרום קארפאטורוס באוקראינה) שהתקיים בשנת תרפ"ג (1923). יואל סיפר שהוא שוחח עם הסבא שלו שגדל בעיר סליש. הסבא היה יתום מפני שאביו נפטר בשנות מלחמת העולם הראשונה, ולכן הבר מצווה שלו התקיים בזמן שהוא היה רק בן 12. מזה הסבא הבין שזה היה הכלל ליתומים.⁴⁰ סליש היתה קהילה עם הסטוריה של רבנים חשובים, ובתקופת האירוע הזה רבני העיר היו הרב פנחס חיים קליין והרב יוסף נחמיה קורניצר,⁴¹ וקשה לקבל שרבני העיר הזאת הסכימו לגיל 12 לבר מצווה.

(ב) בערך באותה התקופה, איש בשם "שסקי" כתב לפורום של "איגוד אשדת" שהוא שמע מהסבא שלו ש"ליתום יש בר מצווה בגיל 12".⁴² לא כתוב באיזו עיר גדל הסבא.

(ג) המרכז לספרי יידיש בארה"ב ראיין הרבה אנשים. אחד מהם היה פאול קיי שנולד בשנת 1967 בניו יורק. אביו נפטר בזמן שפאול היה בן 8. עקב זה, הוא סיפר, שהבר מצווה שלו היה בזמן שהוא היה בן 12, דהיינו בשנת 1979.⁴³ הוא לא סיפר באיזה מקום חגגו את הבר מצווה.

³⁹ מסכת אבות פרק ה' משנה כא

⁴⁰ Aishdas Society forum, letter from Joel C. Salomon, about 1971, "Odd bar-mitzvah custom in Selish ca.1923" (Internet)

⁴¹ קהילת יהודי סליש, מאגרי מידע – בית התפוצות (אינטרנט)

⁴² Aishdas Society forum, letter from Chesky, about 1971, (Internet)

⁴³ Yiddish Book Center, Wexler Oral History Projject, A Bar Mitzvah at Age Twelve, (Internet)

ד) במכתב למערכת של "איגוד אשדות" בשנת תשע"ז (2017) כתב דוד הבין: "סבי מצד אמי, שחי בליטא עד סוף שנות העשרה המאוחרות שלו, סיפר לי כמה פעמים שהוא חגג את הבר מצווה שלו כשהיה בן 12, מפני שאביו מת והוא נחשב יתום." דוד הבין המשיך וסיפר שהוא שאל כמה רבנים, אולם כולם אמרו שלא שמעו על כך. בתאריך יותר מאוחר הוא מצא נושא זה בספר על חייו של ר' אריה לוי⁴⁴ (ראה למטה).

ה) בספר "איש צדיק היה" כתוב על הרב אריה לוי תחת הכותרת "לכבוד האמא": "בזמן שילד יתום מסוים הגיע לגיל בר-מצווה - ביום הולדת השנים עשרה ולא השלוש עשרה מפני שהוא היה יתום – הרב אריה הלך לשמח את המשפחה."⁴⁵

ו) נושא זה גם הופיע ב"סיפורו של בן חתן הבר מצווה. פרק 6". שם כתוב: "שנת 1918 בן כבר בגיל 12. בגיל זה חוגגים את בר מצווה לילד יתום..."⁴⁶

נשאלת השאלה, איך יכול להיות שבמספר מקומות בעולם ילד יתום חוגג את הבר מצווה שלו בגיל 12? ברור שאין מקור הלכתי לזה. ייתכן וחגיגת בר המצווה בגיל 12, נעוצה במנהג בו ילד יתום מתחיל להניח תפילין בגיל 12 ואז, באותה נשימה נחגגת הבר מצווה שלו.⁴⁷

אפשר להציע הצעה אחרת. ילד לפני גיל בר מצווה יכול לעלות למפטיר.⁴⁸ כמו-כן קטן יכול לעלות למנין שבעה בקריאת התורה בבוקר של שבת,⁴⁹ אולם לא נהוג.⁵⁰ אפשר שהעלו ילד יתום בן 12 למפטיר או בעליה לתורה, ועל ידי זה הילד והציבור חשבו שזה היה הבר מצווה שלו.

⁴⁴ Aishdas Society forum , volume 35, number 65, 20 May 2017, Message 4 from David Havin, (Internet)

⁴⁵ Simcha Raz, A tzaddik in our time: The life of Rabbi Aryeh Levin, trans. Charles Wengrov, (Jerusalem: Feldheim Publishing (second edition), 1976), In honor of the Mother, p.95.

נציין שאפילו לא לחשוב שזו היתה טעות קולמוס, מפני שקטע זה גם הופיע בהוצאה של הספר שיצא לאור בשנת 2008 בעמוד 92

⁴⁶ סיפורו של בן חתן הבר מצווה פרק 6 (אינטרנט)

⁴⁷ Michael Hilton, op. cit.

⁴⁸ מ"ב או"ח סי' רפב סעי' יב

⁴⁹ שו"ע או"ח סי' רפב סעי' ג

⁵⁰ מ"ב או"ח סי' רפב סעי' יב

